

PDF hosted at the Radboud Repository of the Radboud University Nijmegen

The following full text is an author's version which may differ from the publisher's version.

For additional information about this publication click this link.

<http://hdl.handle.net/2066/103680>

Please be advised that this information was generated on 2019-04-19 and may be subject to change.

***Reclaiming the mind.* Het neoliberalisme als voltooid nihilisme en de noodzaak een nieuwe cultuur van de geest uit te vinden**

Pieter Lemmens

‘Der Mensch ist der “wichtigste Rohstoff”, weil er das Subjekt aller Vernutzung bleibt, so zwar, daß er seinen Willen unbedinget in diesem Vorgang aufgehen läßt und dadurch zugleich das “Objekt” der Seinsverlassenheit wird’ (Martin Heidegger, *Überwindung der Metaphysik*).

1. Inleiding

Alhoewel de globale economische crisis die we momenteel meemaken volgens menigeen het definitieve failliet betekent van het rücksichtsloze neoliberale turbokapitalisme van de afgelopen decennia, hebben overheden over de hele wereld tot nog toe slechts verwoede pogingen gedaan om het huidige systeem koste wat kost te ‘redden’. Miljarden en miljarden aan belastinggeld zijn intussen overgesluisd naar het internationale bankwezen met als doel een dictatoriaal economisch regime in stand te houden dat slechts uit is op winstmaximalisering op zo kort mogelijke termijn en daartoe samenlevingen over de hele globe genadeloos zijn imperatieven oplegt. Politici laten zich hierbij nog altijd onverkort leiden, ondanks de schijn van het tegendeel, door een neoliberale ideologie die alles maar dan ook alles wil onderwerpen aan de wetten van de markt of beter gezegd aan de eisen van het kapitaal, zonder al teveel besef laat staan bekommernis dat juist dit markttotalitarisme verantwoordelijk is voor de erbarmelijke staat waarin de economie zich momenteel wereldwijd bevindt, en wel doordat het in de afgelopen decennia zowel de psychische als de sociale en ecologische mogelijkhedenvoorwaarden van die economie op systematische wijze heeft geruïneerd. Herstel van de kapitalistische economie in zijn huidige, hyperproductivistische en hyperconsumentistische vorm is dan ook uitgesloten, hoezeer dit ook de expliciete doelstelling vormt van alle politieke bemoeienis. Noch de overwerkte, overprikkelde, overstresste en uitgeputte *human resources*, noch de overgeëxploiteerde *natural resources* van het aardse ecosysteem laten dit toe. Er zal een heel andere economie moeten worden uitgevonden, een die precies de zorg voor zowel de verwaarloosde mens als de verwaarloosde natuur (opnieuw) in het centrum van het economisch denken en handelen plaatst. Dat zoiets niet van de grond zal komen zonder een radicale strijd met de heersende machten (die partijen die profiteren van de huidige situatie) spreekt voor zich.

In deze bijdrage wil ik laten zien, voornamelijk aan de hand van analyses van de Franse filosoof Bernard Stiegler, dat het neoliberalisme, als het project van de totale onderwerping van de samenleving aan de imperatieven van het kapitaal, de fundamenteën van deze samenleving - het sociale als zodanig en de processen die aan de vorming ervan ten grondslag liggen - structureel heeft gecorrumpeerd en als zodanig ook de motor heeft vernietigd waarop het kapitalisme, net als elk ander economisch systeem, uiteindelijk draait. Die motor is geen andere dan het menselijk *verlangen* oftewel de *libidinale energie* om met Sigmund Freud te spreken, en de essentie van het neoliberale kapitalisme bestaat precies in de totale mobilisering van die libidinale energie ten behoeve van de economische groei, dat wil zeggen van de alsmaar op te voeren productie en consumptie van goederen en diensten omwille van de kapitaalaccumulatie. Hierdoor is deze energie, die net zomin als de natuurlijke energiebronnen in onbeperkte hoeveelheden beschikbaar is, in de afgelopen decennia langzaam maar zeker uitgeput geraakt, hetgeen zich onder andere manifesteert in de vele psychopathologieën waaraan steeds meer - en met name jongere - mensen lijden, symptomen als depressie, burn out, paniek- en aandachtsstoornissen zoals ADD en ADHD, persoonlijkheidsstoornissen zoals borderline en de meervoudige persoonlijkheidsstoornis (MPD), maar ook in breed verspreide gevoelens van cynisme en apathie en überhaupt in een algehele demotivatie en frustratie van de burger. Het leidt tevens tot een toenemende heerschappij van de driften, niet in de laatste plaats in de politiek, die onderdeel is geworden van het spektakel van een driftgedreven mediabestel dat elke schaamte voorbij is en alleen nog maar walging kan oproepen. De zogenaamde ‘crisis’ van de democratie is voor een niet onbelangrijk deel te herleiden tot de

overrompeling ervan door wat Stiegler de *telecratie* noemt, die in het Italië van Silvio Berlusconi voorlopig zijn meest perverse, ostentatief oligarchische vorm heeft aangenomen (Stiegler 2006)¹.

Het neoliberale kapitalisme heeft de individuen en de samenleving als geheel letterlijk ziek gemaakt, door en door ziek, en de primaire pathogene factor is de systematische exploitatie van de libidinale energie die door dit kapitalisme bedreven wordt. Als zodanig kan worden gesteld dat dit kapitalisme een autodestructief karakter heeft: het vernietigt datgene waarop het zelf drijft. Het bezit een *libidocidale* dynamiek die als zodanig ook leidt tot *liberticide* zoals ik zal betogen, aangezien ware vrijheid slechts kan bestaan bij de gratie van een cultivering van het verlangen en teniet wordt gedaan op het moment dat dit ten gevolge van zijn permanente exploitatie en manipulatie erodeert en terugvalt naar een driftmatig niveau.

In het hiernavolgende zal ik het neoliberale kapitalisme beschrijven als een radicaal, ja als een ‘voltooid nihilisme’ om een uitdrukking van Heidegger te gebruiken, en laten zien dat het vanwege zijn totale mobilisering van de verlangens ten behoeve van de economie leidt tot een algehele proletarisering van de samenleving en tot een vernietiging van de libidinale economie. Een overwinning van het neoliberale nihilisme vereist allereerst een herstel van die economie van het verlangen en dat herstel, zoals ik met Stiegler zal betogen, zal zich moeten voltrekken in de vorm van een *strijd* om de toe-eigening van het systeem van technologieën waarop de macht van het neoliberale kapitalisme momenteel voornamelijk berust: het mondiale systeem van digitale informatie- en communicatietechnologieën waar de verlangens en de bewustzijn van de burgers in steeds grotere mate door worden gemoduleerd. Dit systeem draagt de mogelijkheid in zich om op mondiaal niveau een proces van deproletarisering op gang te brengen en een nieuwe libidinale economie te constitueren die met het neoliberale nihilisme kan breken.

2. Neoliberalisme als ideologie van de universele concurrentie

Het neoliberalisme is de ideologie van de totale onderwerping van de samenleving aan de wetten van de markt, dat wil zeggen aan het principe van de ongebreidelde concurrentie. Zoals de Franse filosoof Pierre Dardot en socioloog Christian Laval recentelijk in een imposante studie – *La nouvelle raison du monde. Essai sur la société néolibérale* - hebben beschreven, voornamelijk uitgaande van het werk van de late Michel Foucault over biopolitiek en *governance*, bestaat het politieke project van het neoliberalisme eruit, alle domeinen van de samenleving te onderwerpen aan het principe van de concurrentie en haar als zodanig volledig om te vormen tot een markt (Dardot & Laval 2009). Anders gezegd, in de terminologie van Foucault: het neoliberalisme is een wijze van ‘regeren’ (*gouverner*) die de individuen, collectieven en instituties dwingt zich te schikken naar de imperatief van de universele concurrentie. Het streeft naar een samenleving waarin competitie de ultieme motor vormt van het sociale leven en de economische oorlog van allen tegen allen als normaaltoestand wordt ervaren en waarin dit ook door allen uitdrukkelijk wordt geaffirméerd en wel onvoorwaardelijk en als vanzelfsprekend. Het richt de samenleving in naar het model van de markt en dwingt zowel individuele burgers als maatschappelijke instellingen om zichzelf te begrijpen en te gedragen als private, elkaar beconcurrerende ondernemingen, permanent gericht op ‘valorisering’ en de verhoging van hun marktwaarde.

Het neoliberalisme, zoals Dardot en Laval benadrukken, is allesbehalve de ideologie van het *laisser-faire* en de terugtrekking van de staat. In plaats van een passieve, ‘teruggetrokken’ staat is de neoliberale staat juist een alomtegenwoordige staat die op actieve wijze ingrijpt in de samenleving en die ook permanent intervenueert in het leven van de burger, die met alle macht moet worden omgevormd tot een competitieve en (be)rekenende homo economicus. Allesbehalve de staat van het toneel te laten verdwijnen, zoals een vaak gehoorde naïeve opvatting luidt, versterkt het neoliberalisme niet alleen de macht van de staat maar realiseert ze bovendien de transformatie ervan tot een grote onderneming - die ook als zodanig bestuurd dient te worden teneinde haar permanent ‘concurrerend’ te houden in het kader van een als onvermijdelijk

---

¹ Cf.: ‘In today’s Italy, state power is directly exerted by the base bourgeois who ruthlessly exploits it as a means to protect his personal interests’ (Žižek 2010, p. 91-2).

noodlot gepresenteerde ‘globalisering’. Dit houdt in dat de logica van de markt het hoogste regeringsprincipe wordt, de absolute norm waaraan alles moet worden onderworpen. Dit komt in de context van het globale kapitalisme neer op de onderwerping van de samenleving aan de dictatuur van de financiële markten en *eo ipso* op het failliet van de democratische politiek².

Als een wijze van ‘regeren’ van individuen en collectieven – en als geheel van politieke technologieën – is het neoliberalisme een vorm van machtsuitoefening, en wel van wat Foucault *biomacht* noemde, die een welbepaalde subjectvorm produceert: het neoliberale subject. Net als Dardot en Laval, die in hun boek het competitieve, performatieve en calculerende karakter van dat subject als *sujet entrepreneurial* en als *human capital* benadrukken, hebben neomarxistische denkers uit de Italiaanse operaïsme-traditie de neoliberale regeringsvorm vooral onderzocht op haar disciplinerende en controlerende impact op het domein van de arbeid en de productie. Zo toont Maurizio Lazzarato dat de transformatie van de sociaaldemocratische tot de ondernemende en calculerende neoliberale burger vooral tot stand komt via strategieën van individualisering, precarisering en depolitisering, die uiteindelijk allemaal geëffectueerd worden door middel van de neoliberale controletechniek par excellence: financiering (Lazzarato 2009). Hierbij gaat het om niets minder dan de totale aanpassing van het leven aan de logica van het kapitaal.

3. De homo consumens en de restloze aanpassing van het leven aan de economie

De neoliberale mens is echter niet uitsluitend een homo economicus. Hij is vooral ook een *homo consumens* oftewel een consument-subject en de neoliberale samenleving is dan ook bij uitstek een consumentistische, ja hyperconsumentistische samenleving die volledig in dienst staat van de economische groei en waarin de burger exclusief aangesproken wordt als klant en consument (ook in zijn hoedanigheid van stemgerechtigde). Dit is uiteraard bekend maar wat over het algemeen nog veel te weinig wordt begrepen is dat ook de homo consumens het product is van een macht die voornamelijk wordt uitgeoefend via technische dispositieven. Hierbij gaat het niet zozeer om politieke, ‘etatische’ dispositieven zoals ze door Foucault en anderen zijn beschreven onder de noemer van biomacht, maar om het alomtegenwoordige arsenaal van (de)subjectiverende psychotechnologieën van de massamedia, die in onze tijd op systematische wijze worden geëxploiteerd door de marketing en de reclame en die een macht uitoefenen die veel bepalender is geworden voor het gedrag en de leefwijze van de burgers dan voorheen de door Foucault beschreven biomacht.

Zoals Bernard Stiegler betoogt vindt er in de twintigste eeuw - ruwweg vanaf het moment dat Henry Ford zijn beroemde T-Ford in massaproductie nam (1908) – langzaam maar zeker een fundamentele mutatie plaats in de kapitalistische economie, namelijk die van een nadruk op productie en de daaraan gekoppelde behoefte aan efficiënte en gedisciplineerde arbeidskrachten (geproduceerd op scholen, in fabrieken en in kazernes door wat Foucault in de jaren zeventig als biomacht analyseerde) naar een nadruk op consumptie en de behoefte aan een gestaagd groeiend leger van alsmaar meer consumerende consumenten - dit als antwoord op het probleem van de overproductie en de tendentiële daling van de winstvoet waar het kapitaal vanaf het begin van de twintigste eeuw steeds explicieter mee te maken krijgt (Stiegler 2001: p. 144). Vanaf de jaren twintig wordt daartoe, eerst in de Verenigde Staten (waar het probleem zich voor het eerst voordoet) en later na de Tweede Wereldoorlog ook in Europa, een marketing-, public relations- en reclameoffensief geopend waarbij op grootschalige wijze elektronische media (eerst radio, film en televisie en later, in onze tijd, de digitale netwerktechnologieën) worden ingezet om het bewustzijn en de verlangens van de individuen en collectieven te vangen en te kanaliseren in de richting van meer consumptie, teneinde hun gedragingen en leefwijzen aan te passen aan het marktaanbod, of anders gezegd aan de output van de kapitalistische industrie (Stiegler 2009a: p. 60). Naar analogie met de notie van biomacht bij Foucault, gericht op de disciplinerende en

---

² Zoals de Duitse econoom en toenmalig president van de *Deutsche Bundesbank* Hans Tietmeyer onverholven stelde op het World Economic Forum te Davos in 1996: ‘Politici zullen moeten begrijpen dat ze nu onder controle staan van de financiële markten en niet langer van nationale debatten’ (Gorz 1999, p. 19).

optimalisering van de lichamen ten behoeve van de productie, spreekt Stiegler met betrekking tot deze conditionering van de *ziel* c.q. de *geest* en het verlangen ten behoeve de consumptie van *psychomacht*³.

Volgens Stiegler is het consumentisme dat in de neoliberale samenleving tot absolutum is verheven wezenlijk te begrijpen als een *adaptatie* van de samenleving aan de capaciteiten van het kapitalistisch productieapparaat - in de zin van de *georganiseerde adoptie* van steeds meer nieuwe producten waarvan de consumptiecyclus bovendien steeds korter wordt ten gevolge van een permanent versnellende innovatie (Stiegler 2005: p. 98). Het neoliberalisme is dus wezenlijk een *adaptationisme*, een adaptationisme bovendien dat zijn dwingende karakter presenteert als een natuurnoodzakelijkheid, als een spontane, natuurlijke dynamiek – de zogenaamde ‘marktkrachten’ - waar samenlevingen zich slechts onverkort aan kunnen aanpassen. Net zoals organismen zich onverbiddelijk dienen aan te passen aan de selectiedruk van de omgeving, zo zijn samenlevingen eenvoudigweg gedwongen zich plooiën naar de markt. Het neoliberalisme is derhalve een sociaaldarwinisme in de meest letterlijke en meest extreme zin van het woord, met dien verstande dat het hierbij gaat om een sociaaldarwinisme als expliciet politiek project, dus als een sociale constructie en niet als een natuurlijke dynamiek. De neoliberale wereldorde presenteert zich desalniettemin als onvermijdelijk, als iets waarvoor *no alternative* bestaat, zoals Thatcher indertijd sprak. De logische implicatie is dat weerstand bieden zinloos is⁴, en als er één enkele opvatting is waarvan elke partijpoliticus intussen heilig overtuigd is, dan is het deze, en het is veelal ook nog zijn enige.

De totale aanpassing van het verlangen en het bewustzijn – ook van de creativiteit en de affecten - aan de economie resulteert uiteindelijk echter in een ontwaarding en brutalisering van het bestaan, iets wat tegenwoordig steeds manifester wordt. Het leidt tot psychische en sociale entropie. Het verlangen en de geest zijn van zichzelf immers negentropische, anti-adaptationistische krachten, die juist een bron vormen van alternatieven. De geest is bij uitstek juist iets wat zich *niet* aanpast maar wat weerstand biedt, wat nadenkt, reflecteert en kritiseert; een *kritische* instantie. Adaptatie is kenmerkend voor animale levensvormen, niet voor de mens. De onderwerping van de geest aan de markt, aan de imperatief van de winstmaximalisering, is hem beroven van zijn vrijheid en hem als zodanig vernietigen. Het willen controleren en beheersen van de geest, zoals in het zichzelf als ‘kenniseconomie’ afficherende cognitieve kapitalisme gebeurt, maakt de geest op den duur kapot. Het leidt tot een erosie van het kritisch bewustzijn, tot een verarming van de verbeelding en tot een uitholling van het vermogen om alternatieve vormen van bestaan te concipiëren en te realiseren (Stiegler 2006a: p. 116). Wat men tegenwoordig de ‘kenniseconomie’ noemt betekent de facto juist een *vernietiging* van de kennis en van de mens als een kennend wezen. Het onderwerpen van de cognitieve en creatieve vermogens aan de economie leidt onvermijdelijk tot verdomming en barbarisering.

4. Neoliberalisme en de algehele proletarisering van het leven

Door de radicale *Gleichschaltung* van het verlangen en de geest met de economie – en het neoliberalisme wil zoals gezegd niets anders dan de totale aanpassing van de mens aan de dictaten

---

³ Zie voor een uitvoerige beschrijving en analyse van het fenomeen van de psychomacht: Stiegler 2010: passim. Hoe deze conditionering van het verlangen en (de tijd van) het bewustzijn via media als film en televisie precies in zijn werk gaat kan ik hier helaas niet bespreken. Stiegler heeft dit uitvoerig op fenomenologische wijze geanalyseerd, maar waar het hierbij heel kort gezegd op neerkomt is dat de bewustzijnen de *tijd* van industrieel geproduceerde temporele objecten als films, video's en televisieprogramma's als het ware ‘adopterem’ en op deze wijze steeds meer – en wel massaal - gesynchroniseerd worden met de *real time* van de kapitalistische industrie.

⁴ Zoals de Franse filosoof Dany-Robert Dufour stelt in verband met het neoliberale adaptationisme: ‘Individuals are now being knocked into shape in the name of a real, and it is advisable to give in rather than to resist’ (Dufour 2008: p. 6). Dufour laat in dit boek zien dat het neoliberale markttotalitarisme op niets minder uit is dan de liquidatie van het moderne subject, zowel in Kantiaanse – het *kritische* subject – als in Freudiaanse zin – het *neurotische*, schuldbewuste subject.

van de markt, de reductie van homo sapiens tot homo economicus en homo consumens – worden beide systematisch geliquideerd. Een dergelijk rabiaat adaptationisme bepaalt door en door onze dagelijkse realiteit, dat zal niemand kunnen ontkennen. De gevolgen ervan zijn echter catastrofaal maar dat wordt veel minder herkend en erkend. De totale aanpassing van de samenleving aan de markt, en daarop wil ik in het hiernavolgende in het bijzonder de nadruk leggen aangezien het nog te weinig lijkt te worden opgemerkt, heeft namelijk geleid tot een *algehele proletarisering* van de burgers in de zin dat deze niet alleen als arbeider-werknemer maar ook als consument-klant van begin tot eind gestuurd, gecontroleerd en gemoduleerd worden door een overkill aan (zelf-)management- en (zelf-)marketing-technieken, die de levens - de *lifestyles* - van de burgers volledig hebben geannexeerd, zodanig dat ze zelf meer en meer ontheven worden van het bedenken en vormgeven van hun eigen leefwijzen en tendentieel het vermogen verliezen om überhaupt zelf nog op een vrije en autonome wijze vorm te geven aan het bestaan (Stiegler 2004: p. 104, 147). De enige vrijheid die hen nog resteert is de bijna tot een sacraal recht verheven 'keuzevrijheid', die niets meer inhoudt dan de armzalige vrijheid om als consument te kunnen kiezen tussen Coca Cola of Pepsi, McDonalds of Burger King, Vodafone of UPC, VGZ of Menzis, Arke of Oad. Het effect is een reductie van het bestaan tot arbeid en consumptie, of om in de termen van Stiegler te spreken: de reductie van de existentie tot de subsistentie.

Het neoliberale kapitalisme creëert een samenleving van louter eindgebruikers (*users*) en dat betekent dat het bestaan daarin wordt gereduceerd tot het niveau van wat Stiegler de *subsistentie* noemt – zeg maar de metaboliserende dimensie van het menselijk leven, de loutere bevrediging van behoeften. De *homo consumens* is een mens die, in Stieglers termen, van zijn *existentie* - het wezenlijk vrije en open karakter van zijn bestaanswijze - èn van zijn *consistentie* - het vermogen tot idealisering en het ontwerpen van een toekomst - is beroofd, doordat hij leeft onder de dwang zijn leven permanent aan te passen aan de eisen van de kapitalistische economie (die in de vorm van het speculatieve casinokapitalisme steeds minder ruimte laat voor langere-termijn investeringen en op den duur elke investering in de toekomst blokkeert). Zijn bewustzijn, zijn aandacht, zijn verlangen, zijn levenstijd, zijn hele existentie wordt permanent in beslag genomen door ofwel productie ofwel consumptie in dienst van de kapitaalvermeerdering. Stiegler wijst erop dat in onze tijd *voor het eerst sinds de cultuur van de neanderthals* (!) 'de wereld van de geest' oftewel het spirituele (dat wat de Romeinen het *otium* noemden en wat sinds de verlichting *Bildung* heet) nagenoeg volledig is geannexeerd door de 'wereld van de productie' oftewel het economische (het *negotium*) en dat houdt onder meer in dat alle facetten van het leven voortaan worden onderworpen aan een economische calculus. In de hedendaagse marketing bijvoorbeeld wordt het leven van de tot consument gereduceerde burgers begrepen in termen van hun *life time value*: een berekening van de totale hoeveelheid waarde die een individu gedurende zijn consumerende leven kan realiseren, dat wil zeggen kan 'opleveren' voor de economie⁵.

Stiegler benadrukt dat het grotendeels vergeten concept van proletarisering tegenwoordig actueler is dan ooit. Waar we in onze tijd zelfs mee te maken hebben is een *veralgemeenseerde proletarisering*. Volgens Stiegler bestaat de essentie van proletarisering niet in de verpaupering van het leven maar in het *verlies van kennis*, van weten [*savoir*], en vooral ook van het *beseft* dat men een kennend en denkend wezen is, dat mens-zijn betekent deel te hebben aan een proces van ontsluiting van werkelijkheid en het scheppen van werelden (wat Heidegger als *Seinsverständnis* en *Weltbildung* aanduidde)⁶. Waar het kapitalisme van de negentiende eeuw de proletarisering van de producent heeft bewerkstelligd door de technische know-how [*savoir-faire*] van de arbeiders in

---

⁵ Cf. 'In business circles, the new operative term is the "life time value" (LTV) of the customer, the theoretical measure of how much a human being is worth if every moment of his or her life were to be commodified in one form or another in the commercial sphere. In the new era, people purchase their very existence in small commercial segments' (Rifkin 2000: p. 7-8).

⁶ De uitdrukking 'proletariër' komt van het Latijnse proles – 'nakomelingschap' – en duidt op diegenen wiens enige rijkdom bestaat in hun reproductie. Het leven van een proletariër is gereduceerd tot zijn vermogen arbeid te verrichten.

machines te implementeren en hen als zodanig te reduceren tot loutere *arbeidskracht*, daar is het kapitalisme van de twintigste eeuw erin geslaagd om ook de consument te proletariseren door zijn leven volledig te vermarkten en hem daardoor te beroven van zijn levenskennis [*savoir-vivre*] en tot loutere *koopkracht* te reduceren. In de huidige ‘diensteneconomie’ is het leven iets dat geheel en al wordt gekocht - van eten en kleding tot aan vrije tijd en kennisverwerving toe – waardoor de mens volledig wordt ‘ontlast’ van de moeite zelf na te denken over de invulling van zijn bestaan. Die ‘ontlasting’ mag als comfortabel worden ervaren (‘koning klant’), ze gaat echter ook gepaard met een algemene ‘ontlering’ en infantilisering en een verlies van verantwoordelijkheid, niet alleen voor het eigen leven maar ook voor dat van anderen en in laatste instantie voor het menselijk leven überhaupt. In onze tijd ontsnappen ook de zogeheten ‘professionals’ niet aan het proces van proletarisering. Zowel op scholen en universiteiten als in zorgcentra en overheidsinstellingen worden professionals steeds meer gereduceerd tot loutere uitvoerders van gestandaardiseerde protocollen en procedures (denk aan DSM IV en de Diagnose-Behandel-Combinaties ofwel DBC’s). Zelfs ingenieurs en intellectuelen ontsnappen tegenwoordig niet meer aan dit proces.

De veralgemeende proletarisering betekent niets minder dan dat de mens de ‘kunst’ van het leven verliest en wat nog het meest rampzalig is, is dat dit proces zich met de globalisering van het neoliberale kapitalisme over zowat de hele planeet heeft verspreid. Stiegler spreekt dan ook van een ‘planetair verlies’ van *savoir-faire* en *savoir vivre* (Stiegler 2004: p. 94). Het is deze miserabele toestand van een intussen over de gehele planeet verspreide algehele proletarisering die het object is van Stieglers kritiek en die volgens hem absoluut overwonnen moet worden, en wel door de economie van het verlangen in onze globale samenlevingen radicaal te hervormen en wereldwijd een proces van deproletarisering in gang te zetten.

5. Het huidige nihilisme als crisis van het verlangen

De animaliserende reductie van het leven tot loutere en steeds onmiddellijkere, driftmatige bevrediging van behoeften (lees: van steeds meer gestandaardiseerde behoeften die kunstmatig worden gefabriceerd door de marketing en de entertainment industrie) is datgene wat in de filosofie sinds Nietzsche en Heidegger bekend staat als *nihilisme*, een toestand die zich kenmerkt door de afwezigheid van de sfeer van de idealiteit - van ideeën en idealen die het leven een oriëntatie en een (hogere) zin geven – en waarin zoals men zegt alles van waarde waardeloos is geworden en slechts de waarde van het geld ‘telt’⁷. Die sfeer van de idealiteit heet bij Stiegler het domein van de ‘consistentie’ (*consistence*) en het is zijn these dat dit domein wezenlijk en bijgevolg noodzakelijk is voor het menselijk bestaan. De existente zijnswijze van de mens onderscheidt zich van de louter subsistente zijnswijze van het dier precies door een vermogen tot projectie op het plan van de consistenties. Een leven zonder doelen of idealen, een leven zonder reden of motief, is geen menselijk leven en is uiteindelijk gedoemd te verkommeren. De mens kan *als* mens niet leven zonder investering in een toekomst waarnaar hij kan verlangen, zonder een betrokkenheid op idealen, op wat Stiegler ‘objecten van de consistentie’ noemt. Een samenleving die niet meer in staat is idealen te produceren en inspirerende en hoop gevende toekomstvisies te genereren, die nergens meer in gelooft, die zal op den duur *als* samenleving uiteenvallen en degenereren. Zo’n samenleving is decadent geworden en heeft geen toekomst meer.

Onder verwijzing naar de cultuurtheorie van Freud brengt Stiegler de totstandkoming en cultivering van het domein van de consistentie in verband met de libidinale economie, dat wil zeggen met het proces van sublimatie van het driftleven naar het niveau van het verlangen, waarbij de seksuele en egoïstische driften worden omgevormd tot socialiserende energieën en de

---

⁷ Om met Nietzsche zelf te spreken: een toestand waarin de hoogste waarden van weleer waardeloos zijn geworden, toestand die hij aanduidde met de uitdrukking ‘de dood van God’. De mens die enkel en alleen nog aan zichzelf kan denken en wiens leven geen hogere ambities meer kent dan carrière maken en consumeren, die slechts geïnteresseerd is in het eigen belang en het eigen genot, heet bij Nietzsche de ‘laatste mens’. De huidige neoliberale mens *is* de vleesgeworden laatste mens.

vorming van een superego – ‘het geweten’ - plaatsvindt. Élke menselijke beschaving is een manier om de libidinale energie van individuen te vangen, vorm te geven en te richten op ‘hogere’ doelen, dat wil zeggen te sublimeren naar een gerichtheid op objecten van de consistentie (en objecten van de consistentie zijn de typische objecten van het verlangen). Dit geldt ook voor de kapitalistische beschaving. Het unieke kenmerk van het kapitalisme echter – en a fortiori van het neoliberale kapitalisme – is dat het een libidinale economie is die de objecten van het verlangen, en daarmee ook het verlangen zelf, vernietigt doordat ze beide tot voorwerp van speculatie en berekening maakt en structureel onderwerpt aan de markt. Als zodanig is het suïcidaal, vernietigt het zijn eigen drijfveren.

De crisis van het huidige – neoliberale – kapitalisme is volgens Stiegler in de kern een crisis van het verlangen, van de libidinale economie. Als financiële, economische, energetische en ecologische crisis kan ze slechts worden ‘overwonnen door allereerst die libidinale crisis te erkennen en ernstig te nemen en ermee te beginnen, een nieuwe economie van het verlangen op gang te brengen door onderhand weer eens opnieuw serieus zorg te gaan dragen voor de cultuur, de geest, de aarde en de medemens, door opnieuw tijd te nemen en te eisen voor een fundamentele bezinning op onze individuele en collectieve bestaanswijzen en ruimte te maken voor het uitvinden van nieuwe manieren van leven voorbij consumptie en competitie. De zorg voor de aarde en haar bewoners die zo hard nodig is en de geheel andere, duurzamere leefwijze die absoluut noodzakelijk wordt in het licht van de aankomende crises, zullen slechts een kans krijgen wanneer het individuele en collectieve verlangen kan worden gereanimeerd en gebroken wordt met de driftgedreven en als zodanig rücksichtsloze economie van het huidige kapitalisme. We moeten inderdaad naar een nieuwe economie, zoals ieder weldenkend mens intussen wel beseft, maar de economie die op de eerste plaats moet worden vernieuwd is niet de ‘gewone’ economie van de subsistentie maar die van de existentie, en dat betekent onmiddellijk ook de consistentie. Dit vraagt om een kritiek en om een therapie. We moeten investeren in de libidinale economie, in het leven van de geest, en niet in het weer opnieuw op gang brengen van de consumptie en de economische groei om elke prijs.

Het neoliberale kapitalisme is een kapitalisme dat gebaseerd is op de ongebreidelde mobilisering en exploitatie van de libidinale energie ten behoeve van de economie. Willen we deze vorm van kapitalisme onderwerpen aan een kritiek dan zal dat in de eerste plaats een kritiek van de libidinale economie moeten zijn. En volgens Stiegler moet deze kritiek zich concentreren op het terrein van de nieuwe informatie- en communicatietechnologieën (ICT), die als de nieuwe massamedia immers de principiële instrumenten zijn waarmee het kapitalisme de verlangens conditioneert en exploiteert - maar die *tegelijktijd ook de mogelijkheid bieden om aan die conditionering en exploitatie te ontsnappen* zoals ik tot slot wil laten zien. Als er één belangrijke taak is voor de filosofie van de eenentwintigste eeuw, dan bestaat die uit het opnieuw ontwikkelen van een fundamentele kapitalismekritiek, iets waaraan de filosofie van de afgelopen – postmoderne - decennia absoluut heeft verzaakt (Stiegler 2009b).

6. Een nieuwe economie van het verlangen: deproletarisering en het *pharmakon*

Dat het kapitalisme de verlangens manipuleert en conditioneert en als zodanig processen van desublimatie in gang zet werd al beweerd in de jaren vijftig van de vorige eeuw door de Frankfurter Schule filosoof Herbert Marcuse⁸. Stiegler onderschrijft diens diagnose maar het unieke perspectief dat hij daaraan toevoegt (en op basis waarvan hij Marcuse ook bekritiseert) is dat het verlangen niet een spontane en natuurlijk kracht is die door de techniek slechts zou worden geperverteerd, maar die wezenlijk geconstitueerd en gearticuleerd wordt door technieken oftewel door een technisch milieu, in de eerste plaats een ‘geestestechisch’ milieu, gevormd door wat hij soms ‘mnemotechnieken’ of geheugentechnieken, soms ‘geestestechologieën’ noemt; technieken

---

⁸ Stiegler gaat uitvoerig in op het werk van Marcuse, met name op diens boek *Eros and Civilization* uit 1955, in: Stiegler 2006c.

zoals het schrift, het boek, de film, radio, televisie, video en in onze eigen tijd in steeds sterkere mate digitale IC- en netwerktechnologieën zoals de PC, het E-book, de Ipad en het Internet.

Het herstellen en reanimeren van de door het neoliberale kapitalisme geruïneerde libidinale economie *veronderstelt* in Stieglers optiek bijgevolg - en wel noodzakelijkerwijze - een fundamentele mutatie van het mnemotechnisch milieu of beter gezegd: een emancipatoire en deproletariserende *toe-eigening* van het huidige technisch milieu van de geest. Dit milieu is op het moment nagenoeg volledig geannexeerd door het cognitieve kapitalisme, dat wil zeggen door de psychotechnologieën van de marketing, het management en de entertainmentindustrie, waarvoor het bewustzijn niets meer is dan handelswaar, 'beschikbare breintijd' die maximaal dient te worden geëxploiteerd⁹. Deze door het kapitalisme geëxploiteerde psychotechnologieën maken de geest kapot, misvormen en brutaliseren hem in plaats van hem te vormen en te verheffen. Als technologieën voor de controle van de geest vernietigen ze de vrijheid en het kritisch vermogen van de geest. Strijd voeren tegen het neoliberalisme betekent vanuit het perspectief van Stiegler vooral strijd voeren tegen deze neoliberale psychomacht. En dit kan zijns inziens slechts geschieden *via* de technische dispositieven van deze psychomacht zelf, zoals ik zal laten zien.

Het menselijk verlangen is geen natuurlijk fenomeen maar door en door een product van cultuur en cultivering, geconstitueerd en geconditioneerd door symbolische milieus die zelf weer gedragen worden door een technisch milieu, een *mnemotechnisch* milieu dat – en dit is van groot belang - *zorg* *behoeft* en dat alleen door *praktijken van zorg* als een waarachtig symbolisch en geestelijk milieu kan functioneren. Het opnieuw tot leven wekken van het verlangen kan zich alleen maar voltrekken via de weg van een hernieuwde toe-eigening van het systeem van mnemo- of geestestechologieën dat hedentendage – en wel steeds meer op mondiaal niveau - het milieu vormt waarin de libidinale economie gestalte krijgt. We hebben het dan voornamelijk over het Internet maar bij uitbreiding over alle netwerken van digitale mnemotechnologieën die tegenwoordig de sociale ordeningen schragen. Deze netwerken, die momenteel systematisch worden gedomineerd door het kapitaal, moeten opnieuw worden heroverd voor de geest, moeten tot een *noö*technologisch milieu worden omgevormd. Nota bene: hierbij gaat het nadrukkelijk om een *strijd*, een politieke *strijd om de geest* in de zin van een *psychopolitiek* en een *noöpolitiek*, een politiek van de geest die onherroepelijk een *politiek van de technologieën van de geest* moet zijn. De controletechnologieën van het kapitaal kunnen en moeten worden getransformeerd tot emancipatoire en kritische individuatietechnologieën die de processen van subjectivering en socialisering – van wat Stiegler in navolging van de Franse techniekfilosoof Gilbert Simondon 'psychocollectieve co-individuatie' noemt – daadwerkelijk ondersteunen in plaats van deze alleen maar verder te ondermijnen.

Een dergelijke herovering van het mnemotechnisch milieu is een *conditio sine qua non* voor het stichten van nieuwe symbolische milieus en daarmee van een nieuwe geestelijke cultuur. En 'geestelijk' wil hier op de eerste plaats zeggen: een cultuur van *zorg* en verantwoordelijkheid die breekt met de huidige nihilistische *oncultuur* van zorgeloosheid [*incurie*], van genadeloze competitie, roekeloze speculatie en gedachteloze consumptie. Door de ongebreidelde exploitatie van het mnemotechnisch milieu door het kapitaal is dit milieu intussen compleet vervuild geraakt, *vergiftigd* zoals Stiegler zich uitdrukt, met als resultaat een alomtegenwoordige symbolische en geestelijke misère - die het gevaar in zich draagt van een *diabolisch* worden van de symbolische milieus (Stiegler 2009a: p. 82). Het is deze vergiftiging van het milieu van de geest door de psychomacht van het kapitaal die volgens Stiegler ook de eigenlijke oorzaak vormt van de crisis in de natuurlijke milieus. De ecologische crisis heeft zijn diepere grond in een crisis in de ecologie van de *geest*. Willen we in de toekomst een duurzamere en zorgzamere (maar ook een socialere, waardigere en rechtvaardigere) planetaire cultuur ontwikkelen - een absolute noodzaak in het licht

---

⁹ De uitdrukking 'beschikbare breintijd' [*du temps de cerveau disponible*] komt van Patrick Le Lay, voormalig directeur van de Franse publiekszender TF1, die in 2004 in *Le Monde* botweg stelde dat de uiteindelijke *raison d'être* van TF1 erin bestond bedrijven als Coca Cola in staat te stellen zoveel mogelijk cola te verkopen door hen toegang te verschaffen (tegen een bepaalde prijs uiteraard) tot de 'beschikbare breintijd' van het TF1 publiek.

van de ecologische en sociale megaproblemen die op ons af komen - dan zal op de allereerste plaats *dit* milieu grondig ontgift moeten worden. Wat Stiegler nu beweert is dat die ontgiftiging slechts plaats kan vinden via precies diezelfde technologieën die op het moment juist de meest extreme vergiftiging bewerkstelligen: de digitale media. Deze maken volgens hem ook de strijd mogelijk met de proletarisering en de symbolische misère en dragen zelfs de belofte in zich van een overwinning van het neoliberale nihilisme.

Om dit te kunnen vatten is het van belang nogmaals te wijzen op Stieglers inzicht dat het verlangen geen natuurlijke kracht is maar het resultaat van culturele vormingsprocessen die *altijd technologisch bemiddeld* zijn. Dit inzicht is van het grootste belang niet alleen voor de diagnose maar vooral ook voor het nadenken over de therapie voor de crisis waar we momenteel mee te maken hebben. Belangrijker nog, en dat is het meest cruciale inzicht dat in Stieglers denken naar voren komt, is dat mnemotechnieken begrepen moeten worden als *pharmaka*, dat wil zeggen dat ze tegelijk als gif èn als medicijn kunnen fungeren voor de menselijke geest. Dit betekent dat ze *wezenlijk ambivalent* zijn in die zin dat ze de geest zowel kunnen ondersteunen als ondermijnen, of in andere termen uitgedrukt: dat ze zowel in dienst kunnen staan van de sublimatie als van de desublimatie, dat ze zowel de regressie als de verheffing van de geest kunnen dienen en zowel disciplinerend als emanciperend kunnen functioneren. Als de artificiële maar desalniettemin oorspronkelijke en als zodanig noodzakelijke *supports* van de geest hebben mnemotechnieken als *pharmaka* dus een wezenlijk dubbel karakter¹⁰.

Het zijn de digitale netwerktechnologieën die de cognitieve en affectieve proletarisering van de individuen door het kapitaal mogelijk maken, zowel in hun hoedanigheid van producenten als in hun hoedanigheid van consumenten. Het proces van proletarisering voltrekt zich altijd via technieken; het is slechts mogelijk doordat de mens een fundamenteel technisch wezen is, doordat de menselijke geest fundamenteel door techniciteit wordt gekenmerkt. Het is doordat de geest en het verlangen een technische basis hebben – en wel oorspronkelijk - dat ze door het kapitaal onder controle kunnen worden gebracht en als zodanig geproletariseerd kunnen worden. De controle van de geest en het verlangen verloopt via de technologie, via psychotechnologieën.

Echter, en dat is waar Stiegler met nadruk op wijst, elke technologie heeft een intrinsiek en onherleidbaar farmacologisch karakter en dat betekent dat exact dezelfde technologie die de proletarisering veroorzaakt - en als zodanig de ontwikkeling van het geestesleven ondermijnt - ook kan worden aangewend om de geest te emanciperen en te verheffen en de proletarisering tegen te gaan. Dat wat hedentendage de geestelijke milieus c.q. de symbolische ordes vergiftigd, kan en moet (want er is geen andere weg: het systeem van digitale controletechnologieën vormt de onoverkomelijke technische conditie van het toekomstige geestesleven en als zodanig ook het enige *pharmacopeia*) worden aangewend om tegen die vergiftiging strijd te voeren. Het gif zelf fungeert voor de geest als het medicijn waarlangs ze zichzelf kan en moet heroveren. De *wapens* die door het controlesysteem van het kapitaal in stelling zijn gebracht kunnen en moeten tegen dat systeem zelf worden ingezet. De huidige controletechnologieën kunnen worden omgesmeed tot wapens in de strijd *tegen* de controle. Daarin bestaat de ‘hoopvolle’ logica van de farmacologie: dat de psychotechnologieën die momenteel de libido en de symbolische milieus vernietigen, kritisch en emancipatoir kunnen worden toegeëigend en getransformeerd tot noötechnologieën die als zodanig de basis van een nieuw geestelijk milieu kunnen gaan vormen. Deze ‘farmacologische wending’ is de eerste stap in de richting van de deproletarisering die de inzet moet worden van de politieke (lees: libidinale) economie van de eenentwintigste eeuw.

De vraag is natuurlijk hoe dit concreet gestalte kan krijgen. Een van de acties die Stiegler in samenwerking met een aantal collega's heeft ondernomen is de oprichting, in 2005, van een vereniging voor de promotie van een industriële politiek van de geest, genaamd *Ars Industrialis*, die onder andere onderzoek doet, congressen organiseert en teksten publiceert en in 2010 ook een eigen school voor de filosofie heeft geopend die geen geringere ambitie heeft dan de filosofie als reflexieve èn politieke praxis opnieuw uit te vinden op basis van de nieuwe digitale technologieën

---

¹⁰ De notie van het schrift als *pharmakon* verschijnt voor het eerst in Plato's *Phaedrus*.

van de geest¹¹. Deze school is uitdrukkelijk geïnspireerd op Plato's project van de academie, dat door Stiegler en de zijnen wordt begrepen in het kader van de farmacologische *strijd* tegen de proletariserende exploitatie van de indertijd nieuwste mnemotechnologie van het schrift door de sofisten. Volgens Ars Industrialis staan wij voor exakt dezelfde taak met betrekking tot de digitale *pharmaka* van onze tijd en de proletariserende annexatie daarvan door de cultuurindustrie en het cognitieve kapitalisme.

Die farmacologische strijd wordt in een andere zin echter ook gevoerd door bewegingen als de Free Software Foundation en Open Source en in het algemeen in de *hacker* cultuur, maar ze speelt meer of minder expliciet ook in de zogeheten *commons-based peer-to-peer* praktijken in de software sector maar ook steeds meer in andere domeinen van productie (zoals de biotechnologie en de culturele productie). In al deze praktijken zien we een proces van deproletarisering op gang komen in die zin dat de betrokkenen weigeren om louter consument te zijn van de technologieën die in steeds grotere mate hun leven bepalen, maar deze technologieën *zelf* willen ontwikkelen, teneinde in toenemende mate *zelf* weer de ontwerpers te worden van hun eigen existentie en hun eigen leefwereld – in collectief verband en op basis van een principe van *sharing* van *resources* en niet als loonarbeiders in dienst van firma's die deze *resources* tot exclusief intellectueel eigendom maken met als enig doel winst te genereren. Het Internet fungeert in al deze praktijken als cruciale *enabling technology*. Belangrijk is dat hiermee een dynamiek op gang komt waarin de oppositie tussen producenten/designers en consumenten/users - die sinds de opkomst van het industriële kapitalisme in de negentiende eeuw alleen maar is gegroeid - tendentieel wordt opgeheven. Het gaat hierbij om een proces van hernieuwde toe-eigening en re-autonomisering, waarin een nieuw model van industriële productie gestalte krijgt dat tegelijk de aankondiging vormt van een nieuwe libidinale economie.

Een auteur die dit heel nadrukkelijk naar voren heeft gebracht is Pekka Himanen, in een van de meest invloedrijke publicaties van het afgelopen decennium: *The Hacker Ethic*. In dit boek wordt het arbeidsethos van de hacker cultuur afgezet tegen de nog altijd dominante kapitalistische (van oorsprong protestantse) arbeidsethiek waarin het verdienen van geld als *summum bonum* geldt. In zijn beschrijving van dit ethos benadrukt Himanen een aantal waarden die breken met de reductie van de existentie tot de subsistentie waartoe het kapitalistisch arbeidsethos onherroepelijk leidt, zoals het samenvallen van werk en passie, een vrije relatie tot de tijd (kenmerkend voor wat de Romeinen *otium* en de Grieken *skholè* noemden), autonomie, het delen en gemeenschappelijk beheren van *tools* en *resources*, gerichtheid niet op winst maar op de gebruikswaarde en de sociale betekenis van hun productiviteit en werk als ondergeschikt aan en in dienst van het goede leven (Himanen 2001). In essentie zijn al deze waarden van de 'geest van het informatietijdperk' gemakkelijk te traceren in de spaarzame omschrijvingen die Karl Marx heeft gegeven van het communistisch ideaal en vele, met name neomarxistische auteurs zien in de hacker cultuur dan ook een soort van protocommunisme dan wel een emergent 'commonisme' (Gorz 2009: p. 15; Dyer-Witheford 2004: p. 23). Dit moge zo zijn, een werkelijke, duurzame verandering in de zin van een radicale breuk met de neoliberale imperatieven van concurrentie en consumptie veronderstelt echter dat deze bewegingen een meer uitdrukkelijk politiserende signatuur krijgen, zichzelf nadrukkelijk als psycho- en noöpolitieke praktijken gaan begrijpen (en niet slechts als nieuwe vormen van productie die de neoliberale status quo niet wezenlijk aantasten). Alleen dan kunnen deze praktijken leiden tot een overwinnig van het huidige nihilisme en tot de stichting van een nieuwe geestelijk cultuur, tot wat Stiegler een 'renaissance van de geest' noemt.

Op het moment zijn de farmacologische omkeringen die zich met de *free software*, *open source*, *commons* en *peer-to-peer* bewegingen gestalte krijgen wellicht nog marginale fenomenen, maar zoals de Belgische *peer-to-peer* theoreticus Michel Bauwens in een interview opmerkt zijn deze fenomenen wellicht te vergelijken met dat wat zich afspeelde in de eerste manufacturen in het Engelse Manchester aan de vooravond van het industriële kapitalisme (Bauwens & Poynder

---

¹¹ Zie: <http://arsindustrialis.org/>.

2006). Met dit significante verschil dat daarin een proces van proletarisering op gang kwam, terwijl er zich nu iets tegenovergestelds lijkt te voltrekken.

Literatuur

Bauwens, M. & Poynder, R. (2006). 'P2P. The Very Core of a World to Come', http://dialspace.dial.pipex.com/town/parade/df04/Michel_Bauwens_Interview.pdf

Dardot, P. & Laval, C. (2009). *La nouvelle raison du monde. Essai sur la société néolibérale*, Parijs: La découverte.

Dufour, D.-R. (2008). *The Art of Shrinking Heads. On the New Servitude of the Liberated in the Age of Total Capitalism*. Londen: Polity.

Dyer-Witheford, N. (2004). 'The Return of Species Being', in: *Historical Materialism*, Vol. 12, Nr. 4: p. 3-25.

Gorz, A. (1999). *Reclaiming work. Beyond the Wage-Based Society*. Londen: Polity.

Gorz, A. (2009). *Auswege aus dem Kapitalismus. Beiträge zur politischen Ökologie*. Zürich: Rotpunkt Verlag.

Himanen, P. (2001). *The Hacker Ethic and the Spirit of the Information Age*. Londen: Secker & Warburg.

Lazzarato, M. (2009). 'Neoliberalism in Action. Inequality, Insecurity and the Reconstitution of the Social', in: *Theory, Culture & Society*, Vol. 26, Nr. 6: 109-133.

Rifkin, J. (2000). *The Age of Access. The New Culture of Hypercapitalism Where All of Life is a Paid-For Experience*. New York: Tarcher-Putnam.

Stiegler, B. (2001). *La technique et le temps 3. Le temps du cinéma et la question du mal-être*. Parijs: Galilée.

Stiegler, B. (2004). *Mécréance et discrédit1. La décadence des démocraties industrielles*. Parijs: Galilée.

Stiegler, B. (2005). *Constituer l'Europe 2. Le motif européen*. Parijs: Galilée.

Stiegler, B. & Ars Industrialis. (2006a). *Réenchanter le monde. La valeur esprit contre le populisme industriel*. Parijs: Flammarion.

Stiegler, B. (2006b). *La télécratie contre la démocratie. Lettre ouverte aux représentantes politiques*. Parijs: Flammarion.

Stiegler, B. (2006c). *Mécréance en Discrédit 3. L'esprit perdu du capitalisme*. Parijs: Galilée.

Stiegler, B. (2009a). *Acting Out*. Stanford: Stanford University Press.

Stiegler, B. (2009b). *Pour une nouvelle critique de l'économie politique*. Parijs: Galilée.

Stiegler, B. (2010). *Taking Care of Youth and the Generations*. Stanford: Stanford University Press.

Žižek, S. (2010). 'A Permanent Economic Emergency', in: *New Left Review* 64, July-August: 85-95.